

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองสุรินทร์ ตามนโยบายของรัฐ พ.ศ.2435 - 2475

The change of Surin's economies as state policy in 1872 – 1932¹

นางสาวนฤพร พลบุญ²
Naluporn Polboon

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองสุรินทร์กับนโยบายที่มีต่อภาคอีสานของรัฐบาลนับตั้งแต่รัฐบาลไทยทำการปฏิรูปการปกครองในปี พ.ศ.2435 จนถึงปี พ.ศ.2475 ซึ่งรัฐบาลภายใต้การปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์หมดอำนาจลงจากเหตุการณ์ปฏิวัติในวันที่ 24 มิถุนายน 2475

ผลการศึกษาพบว่า นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2435 รัฐบาลได้ทำการปฏิรูปการปกครองเพื่อรวมศูนย์อำนาจการปกครองภาคอีสานไว้ที่กรุงเทพฯ ควบคู่ไปกับการเปลี่ยนวิธีการผลิตทางเศรษฐกิจของราษฎรจากการผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตสินค้าเพื่อขาย โดยเน้นที่การปลูกข้าวและการเลี้ยงหมู ซึ่งนโยบายดังกล่าวนี้ดำเนินต่อเนื่องมาจนถึงปี พ.ศ.2475 ผลของนโยบายทำให้เศรษฐกิจของราษฎรในเมืองสุรินทร์ ค่อยๆ เปลี่ยนจากการปลูกข้าวเพื่อเลี้ยงชีพและหาส่วยประเภทของป่าส่งให้แก่รัฐบาลเป็นการค้าของป่า ควบคู่ไปกับการปลูกข้าวและการเลี้ยงหมูเพื่อส่งออกมายังกรุงเทพฯ โดยความเปลี่ยนแปลงนี้ปรากฏอย่างชัดเจนหลังจากรัฐบาลได้ทำทางรถไฟกรุงเทพฯ-อีสาน ต่อจากเมืองนครราชสีมา มาถึงเมืองสุรินทร์

คำสำคัญ : เศรษฐกิจเมืองสุรินทร์, ประวัติศาสตร์อีสาน พ.ศ. 2435-2475

ABSTRACT

This article aims to study the relationship between the change of surin economies and the state policy on Northeast region since Siam reformed the politics from 1872 to 1932 which ruled the nation under monarchy and it was over after therevolution on 24 June 1932

The result finds that since 1892 Bangkok government reformed the politics to gather the power which ruled Northeastern at Bangkok parallel to the change of people's economies in food production for life and for sale. They focussed on rice planting and pig raising. This policy kept on from 1872 to 1932. The result made the people's economies in Surin change gradually from rice planting for life and found wild food for sale parallel to rice planting and pig raising in order to send to Bangkok. This appeared accurately after the goverment constructed railway from Bangkok to Northeast ; Korat to Surin.

Keyword : Surin Economy, The History of Isan in 1872 – 1932

¹ บทความเรื่องนี้เป็นส่วนหนึ่งของปริญญาานิพนธ์เรื่อง “นโยบายของรัฐต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในสุรินทร์ พ.ศ.2435-2506” ของผู้เขียนที่เสนอเพื่อสำเร็จการศึกษาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์

² นิสิตปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, beery_2119@hotmail.com

ความนำ

จากการศึกษาประวัติศาสตร์ภาคอีสานที่มีอยู่ในปัจจุบัน ชี้ให้เห็นว่า การปฏิรูปการปกครองภาคอีสานที่เริ่มในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัฐบาลสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ดำเนินการสานต่อนั้น ส่งผลให้เศรษฐกิจของภาคอีสานเริ่มเปลี่ยนจากการผลิตแบบพอยังชีพมาเป็นแบบทุนนิยมที่มีการผลิตสินค้าเพื่อจำหน่าย ผู้คนในท้องถิ่นเริ่มมีการบริโภคสินค้าที่มาจากภายนอกแทนการผลิตใช้เอง(สมศรี ชัยวณิชยา, 2528 :57-61) อย่างไรก็ตามการศึกษาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจจากแบบพอยังชีพเป็นระบบทุนนิยมของชุมชนในภาคอีสานยังมีไม่มากนัก (ยงยุทธ ชูแว่น, 2551: 165-166 ; ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, 2554: 38-56)

บทความนี้ผู้เขียนมุ่งศึกษาและทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองสุรินทร์ตามนโยบายของรัฐบาลในช่วง พ.ศ.2435-2475 ว่ามีลักษณะอย่างไรเพื่อเป็นการขยายองค์ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและประวัติศาสตร์ของภาคอีสานนโยบายทางการปกครองและทางเศรษฐกิจของรัฐบาลที่มีต่อภาคอีสานตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2475

รัฐบาลสยามเริ่มมีอำนาจปกครองภาคอีสานทั้งหมดในสมัยธนบุรี โดยก่อนหน้านั้นรัฐบาลสยามมีอำนาจในบริเวณเมืองนครราชสีมา เมืองทุ่ง (อยู่ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด) และบ้านเมืองบริเวณเขมรป่าดง (สุรินทร์ บุรีรัมย์ ศรีสะเกษ) ขณะที่พื้นที่ส่วนอื่นๆอยู่ภายใต้อำนาจของอาณาจักรล้านช้าง จนกระทั่งในสมัยธนบุรี กองทัพสยามตีอาณาจักรลาวล้านช้างแตกและได้อาณาจักรลาวล้านช้างรวมทั้งดินแดนในอำนาจของล้านช้างเป็นประเทศราช³ ซึ่งนโยบายการปกครองบ้านเมืองในภาคอีสานของรัฐบาลสยามในสมัยธนบุรีและสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ดำเนินไปในลักษณะที่ให้บ้านเมืองในส่วนที่เคยอยู่ในอำนาจของล้านช้างใช้ระบบการปกครองและกฎหมายของล้านช้างดังที่เคยใช้กันมา เพียงแต่บ้านเมืองเหล่านั้นต้องส่วยและเกณฑ์แรงงานคนให้รัฐบาลสยาม โดยเจ้าเมืองและกรมการเมืองของเมืองเหล่านั้นต้องได้รับการแต่งตั้งตามพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์สยาม (สุวิทย์ ธีรศาตวัต และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541:17; โพธิ์ชัย มีกุล, 2516: 10-28) สำหรับบ้านเมืองส่วนที่อยู่ในอำนาจของอีสานมาแต่เดิมนั้น

พระมหากษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์ ทรงโปรดเกล้าฯให้มาขึ้นกับกรุงเทพฯโดยตรง เช่น เมืองนครราชสีมา เมืองขุขันธ์ (เดิมชื่อเมืองคูขันธ์) เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ (เดิม วิชาญพจนกิจ, 2546 : 129-152)

ภายหลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ.2369⁴ นโยบายการปกครองภาคอีสานจึงเริ่มเปลี่ยนแปลงไปโดยรัฐบาลกรุงเทพฯพยายามที่จะขยายอำนาจและควบคุมภาคอีสานมากขึ้น โดยส่งขุนนางผู้ใหญ่จากกรุงเทพฯเข้ามาจัดการดูแลพื้นที่ภาคอีสานมากขึ้น และให้ขุนนางในท้องถิ่นทำรายงานเรื่องกำลังคน เรื่องส่วย เรื่องข้อพิพาทของคนในพื้นที่ส่งให้กรุงเทพฯ เพื่อให้รัฐบาลรับรู้สถานการณ์ในภาคอีสาน อย่างไรก็ตามการขยายอำนาจของกรุงเทพฯหลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์จนถึงการปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเพียงการรวบรวมบัญชีเพื่อให้รู้ว่าภาคอีสานมีอะไร จำนวนเท่าไร เพื่อประโยชน์ด้านกำลังคนและเศรษฐกิจของกรุงเทพฯ โดยที่รัฐบาลยังไม่มีอำนาจควบคุมหัวเมืองในภาคอีสานได้อย่างเบ็ดเสร็จ (อุศนา นาศรีเคน, 2548: 49, 60-72 ; อริญชัย วรรณชาติ, 2553:30)

ด้านนโยบายทางเศรษฐกิจนั้นกล่าวได้ว่า รัฐบาลสยามสมัยธนบุรีและสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีนโยบายเรียกเก็บผลประโยชน์จากเจ้าเมืองในภาคอีสานในลักษณะของ “ส่วย” ที่เป็นสิ่งของได้แก่ ของป่า แร่ทองคำ แร่เหล็ก ผ้าขาว ฯลฯ (คูชูมิ, 2540 ;บุญรอด แก้วกัณหา, 2517) โดยส่วยจากภาคอีสานมีความสำคัญต่อการค้าสำเภาและรายได้ของราชสำนักกรุงเทพฯ ซึ่งทำการค้าส่งออกกับประเทศจีนและอาณานิคมของตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เนื่องจากราชสำนัก กรุงเทพฯใช้ส่วยจากภาคอีสานสำหรับตอบแทนพ่อค้าที่นำเรือสำเภาจากสยามออกไปค้าขายยังต่างแดน ดังนั้นราชสำนักจึงมีการติดตามและเร่งรัดส่วยจากหัวเมืองอีสานที่ค้างส่งอยู่เสมอ (อริญชัย วรรณชาติ, 2553:43-45) อย่างไรก็ตามปัญหาสำคัญของรัฐบาลกรุงเทพฯในการเรียกเก็บส่วยจากภาคอีสานช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 มีอยู่หลายประการได้แก่ (1) ไพร่หนีการเก็บส่วย (2) ไพร่สามารถส่งส่วยได้เนื่องจากมีปัญหาจากภาวะธรรมชาติผิดปกติ ทำให้ไพร่หาสิ่งของที่รัฐกำหนดไม่ได้ (3) เจ้าเมืองเบียดบังส่วยเป็นของตนเองไม่ยอมส่งให้กรุงเทพฯ (4) การแก่งแย่งไพร่ส่วยในเมืองเดียวกันและระหว่างเจ้าเมือง ทำให้เกี่ยงกันเก็บส่วยจากหมู่บ้านที่ห่างไกล

³ เรียบเรียงจาก สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2543): 80-85 ;สุวิทย์ ธีรศาตวัต และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. (2541) : 6,17.

⁴ ดูรายละเอียดเรื่องเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ ใน สุเจน กรรพฤทธิ์. 2555 :80-126

⁵ ดูรายละเอียดเรื่องการค้าสำเภาและรายได้ของราชสำนักกรุงเทพฯ ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2538) ;อดิศร 2531

(สุวิทย์ ธีรศาสด์, 2550)

จากการที่นโยบายการปกครองและนโยบายทางเศรษฐกิจในภาคอีสานของรัฐบาลกรุงเทพฯในช่วงที่ผ่านมาอยู่ในสภาวะไร้ประสิทธิภาพ ประกอบกับสถานการณ์ที่จักรวรรดินิยมฝรั่งเศสกำลังขยายอำนาจในอินโดจีน ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มปฏิรูปการปกครองในปี พ.ศ.2433 โดยแบ่งอีสานและลาวออกเป็น 4 ฝ่าย คือ (1) หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ซึ่งมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่เมืองจำปาศักดิ์ (2) หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ มีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี (3) หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ มีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่เมืองหนองคาย (4) หัวเมืองลาวฝ่ายกลางมีเมืองนครราชสีมาเป็นศูนย์กลางการปกครอง⁶ พร้อมทั้งส่งข้าหลวงใหญ่ 4 คน จากส่วนกลางมาเป็นข้าหลวงกำกับหัวเมือง ต่อมาได้มีการยุบรวมหัวเมืองฝ่ายตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือเข้าด้วยกัน เรียกว่าหัวเมืองลาวกาวก่อนที่จะยกฐานะจากหัวเมืองลาวกาวมาเป็นมณฑลลาวกาวในปี พ.ศ.2435 และได้มีการยกเลิกระบบอาญาสี่และระบบการปกครองของลาวล้านช้างแล้วตั้งผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง และผู้ช่วยราชการเมือง จากส่วนกลางมาปกครองหัวเมืองในภาคอีสาน เพื่อรวมศูนย์อำนาจไว้ที่กรุงเทพฯ ตลอดจนมีการปฏิรูปการคลังในภาคอีสานโดยส่งข้าราชการจากส่วนกลางเข้ามาจัดเก็บภาษีอากรต่างๆ และเปลี่ยนระบบการเรียกเก็บส่วยจากที่เก็บทั้งเป็นตัวเงินและสิ่งของมาเป็นการเก็บเงินรัชชูปการ (สุวิทย์ ธีรศาสด์, 2541: 11-13 ;ไพฑูริย์ มีกุล, 2516)

ด้านการปฏิรูปทางเศรษฐกิจนั้นโดยภาพรวมแล้วเศรษฐกิจของสยามนับตั้งแต่ทำสนธิสัญญาเบาริ่งกับอังกฤษในปี พ.ศ.2398-2475 ได้เปลี่ยนจากระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพมาเป็นระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ผลิตสินค้าการเกษตรและทรัพยากรธรรมชาติบางชนิด ได้แก่ ข้าว ไม้สัก ติบูก ในปริมาณมากเพื่อขายในตลาดโลก (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ สุวิ

ประศาสนเศรษฐกิจ, 2524 : 123-182) ซึ่งระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ผลิตเพื่อขายได้ขยายตัวในพื้นที่ภาคกลาง และมุ่งขยายมายังพื้นที่ในภาคเหนือ ภาคใต้ และภาคอีสาน แต่ในระยะแรกเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในภาคเหนือ ภาคใต้ และภาคอีสาน ยังคงเป็นแบบพอยังชีพ ไม่ได้เปลี่ยนเป็นระบบทุนนิยม (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2533: 20) สำหรับพื้นที่ภาคอีสานพบว่ารัฐบาลพยายามเปลี่ยนวิธีการผลิตทางเศรษฐกิจของชาวบ้านจากแบบพอยังชีพมาเป็นแบบทุนนิยมที่ผลิตสินค้าเพื่อขาย ดังเห็นได้จากการที่รัฐบาลสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีนโยบายส่งเสริมให้ราษฎรในภาคอีสานทำการเลี้ยงไหมและทอผ้าไหมแบบใหม่เพื่อใช้เป็นสินค้า โดยมีการจ้างผู้เชี่ยวชาญจากญี่ปุ่นมาถ่ายทอดความรู้เรื่องการเลี้ยงไหมให้แก่ราษฎร (นิติ กสิโกศล, 2541: 32)

ที่สำคัญคือ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา เพื่อใช้เป็นเส้นทางขนส่งผู้คนและสินค้าจากอีสานลงมายังกรุงเทพฯ ควบคู่ไปกับประโยชน์ในด้านการปกครองการป้องกันพระราชอาณาเขตของสยาม ผลที่ตามมาจากการสร้างทางรถไฟสายนี้คือ การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจอีสานที่เกิดจากการขนส่งสินค้าเข้าจากกรุงเทพฯสู่ภาคอีสานและสินค้าออกจากอีสานไปยังกรุงเทพฯ โดยสินค้าส่งออกที่สำคัญของอีสานในช่วงทศวรรษเศษนับจากการเปิดใช้ทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา (พ.ศ.2444-2468) ได้แก่ ข้าว และสุกร ฯลฯ ตลอดจนมีชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานตามเส้นทางที่มีรถไฟตัดผ่าน ชาวจีนเหล่านี้ถือเป็นผู้ประกอบการการค้าที่สำคัญในภาคอีสาน (สุวิทย์ ธีรศาสด์, 2551)

รัฐบาลสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงสานต่อนโยบายการทำให้เศรษฐกิจอีสานเป็นแบบทุนนิยมที่ผลิตเพื่อขาย ดังเห็นได้จากการขยายทางรถไฟต่อจากนครราชสีมามายังบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี (อีสานใต้) และ

⁶ ดูรายละเอียดเรื่องการค้าสำเภาและรายได้ของราชสำนักกรุงเทพฯ ในนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2538) ; อดิศร 2531

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ประกอบด้วย หัวเมืองเอก 11 หัวเมือง ได้แก่ 1.เมืองนครจำปาศักดิ์ 2.เมืองเชียงแตง 3.เมืองแสนปาง 4.เมืองสีทันดร 5.เมืองอัตตะปือ 6.เมืองสารวัน 7.เมืองคำทองใหญ่ 8.เมืองสุรินทร์ 9.เมืองสังฆะ 10. เมืองขุขันธ์ 11.เมืองเดชอุดม หัวเมืองโท ตรี จัตวา รวมทั้งสิ้น 37 หัวเมือง

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วยหัวเมืองเอก 12 หัวเมือง ได้แก่ 1. เมืองอุบลราชธานี 2.เมืองกาฬสินธุ์ 3. เมืองสุวรรณภูมิ 4.เมืองมหาสารคาม 5.เมืองร้อยเอ็ด 6.เมืองกุฉินชัย 7.เมืองกมลาไสย 8.เมืองเขมราฐธานี 9.เมืองยโสธร 10.เมืองสองคอนดอนดง 11.เมืองนอง 12.เมืองศรีสะเกษ หัวเมืองโท ตรี จัตวา รวมทั้งสิ้น 41 หัวเมือง

หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ประกอบด้วย หัวเมืองเอก 16 หัวเมือง ได้แก่ 1.เมืองหนองคาย 2. เมืองเชียงขวาง 3. เมืองบริคันทนิคม 4.เมืองโพนพิสัย 5. เมืองไชยบุรี 6. เมืองท่าอุเทน 7.เมืองนครพนม 8.เมืองสกลนคร 9.เมืองมุกดาหาร 10.เมืองกุมภวาฬ 11.เมืองบุรีรัมย์ 12. เมืองหนองหาน 13. เมืองขอนแก่น 14. เมืองคำเกิด 15. เมืองคำม่วน 16. เมืองหล่มสัก และหัวเมืองโท ตรี จัตวา รวมทั้งสิ้น 54 หัวเมือง

หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง ได้แก่ 1.เมืองนครราชสีมา 2.เมืองชนบท 3.เมืองภูเขียว หัวเมืองโท ตรี จัตวา รวมทั้งสิ้น 19 เมือง

จากนครราชสีมาไปยังขอนแก่น (อีสานเหนือ) ในช่วงปี พ.ศ. 2465-2473 (สมศรี ชัยวณิชยา, 2548: 43) ตลอดจนรายงานของข้าราชการจากกรุงเทพฯ ที่ไปปกครองภาคอีสาน เช่น พระยาราชนกุล อุปราชภาคอีสาน รวมถึงรายงานการสำรวจความเป็นอยู่ของราษฎรของชาวตะวันตกหลายท่าน เช่น ริจินัล เลอ เมย์ (Riginand La May) ที่ปรึกษากระทรวงพาณิชย์และคมนาคม หรือ คาร์ล ซี ชิมเมอร์แมน ชาวอเมริกาซึ่งรัฐบาลสยามสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เชิญมา ซึ่งรายงานเหล่านี้ล้วนแต่เสนอให้รัฐบาลปรับปรุงการชลประทานและเส้นทางคมนาคมในภาคอีสานเพื่อให้การค้าและการเพาะปลูกในภาคอีสานขยายตัวขึ้นอีก (สมศรี ชัยวณิชยา, 2548: 49-54)

อย่างไรก็ตาม การดำเนินงานตามนโยบายเศรษฐกิจของนโยบายรัฐบาลในภาคอีสาน ไม่บรรลุผลตามเป้าหมาย ดังปรากฏว่า นับตั้งแต่ พ.ศ.2394-2475 หมู่บ้านในภาคอีสานยังคงทำการเกษตรและหัตถกรรมเพื่อขายจะขยายตัวเข้ามาในหมู่บ้านแล้วก็ตาม เนื่องจากการขยายตัวทางการค้าและการผลิตข้าวเพื่อขายภาคอีสานในช่วงเวลานี้เป็นการขยายพื้นที่การผลิต แต่ไม่ได้มีการพัฒนาเทคโนโลยีการผลิตของราษฎร (ประนุช ทรัพย์สาร, 2525: 135) อีกทั้งยังเห็นได้จากปาฐกถาเกี่ยวกับสภาพจังหวัดต่างๆของผู้แทนราษฎรจังหวัดในภาคอีสาน เมื่อปี พ.ศ.2476 หรือหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นระบอบประชาธิปไตย 1 ปี ซึ่งปาฐกถาของผู้แทนราษฎรชุดแรกของสยามล้วนแต่ชี้ให้เห็นว่า ราษฎรในภาคอีสาน เช่น ที่จังหวัดบุรีรัมย์ จังหวัดมหาสารคาม ส่วนใหญ่มีฐานะยากจนทำนาได้ผลผลิตน้อยเนื่องจากขาดน้ำสำหรับการเกษตร (ปาฐกถาของผู้แทนราษฎรเรื่องสภาพจังหวัดต่างๆ, 2539:74-75,114-118)

1. เศรษฐกิจของเมืองสุรินทร์ก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435

พื้นที่เมืองสุรินทร์ก่อนยกฐานะเป็นเมืองสุรินทร์นั้น มีสภาพเป็นป่าดง จากร่องรอยทางโบราณคดีและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ พบว่า พื้นที่แห่งนี้มีชุมชนอาศัยอยู่ตั้งแต่ 2,000 ปี ที่ผ่านมา ผู้คนพื้นเมืองมีวิถีชีวิตแบบแรกเริ่มหรือเป็นคนป่าที่สืบเชื้อสายมาจากขอมและถูกเรียกว่าพวกส่วยหรือกูย โดยหมู่บ้านของชาวส่วยหรือชาวกูยประกอบอาชีพปลูกข้าว

ไร่ และทำนาในพื้นที่ลุ่มรอบๆหมู่บ้าน(ไพฑูริย์ มีกุล, 2552: 35-36) ส่วนหนังสือพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานของหม่อมอมรวงจิตร (2539: 121) ระบุว่า เมื่อ พ.ศ.2302 ตรงกับสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสุริยาศน์อมรินทร์ (พระเจ้าเอกทัศ) แห่งกรุงศรีอยุธยา ได้มีหัวหน้าหมู่บ้านชาวกว๋นนำช้างเผือกมาถวาย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสุริยาศน์อมรินทร์ จึงทรงแต่งตั้งหัวหน้าชาวกว๋นให้บรรดาศักดิ์ ควบคุมชาวกว๋นและชาวเขมรในละแวกใกล้เคียงและขึ้นตรงต่อเมืองพิมาย ต่อมาภายหลังจากที่หัวหน้าชาวกว๋นเหล่านี้ได้นำของป่าส่งกรุงศรีอยุธยา จึงทรงโปรดเกล้าฯเลื่อนบรรดาศักดิ์และยกหมู่บ้านของหัวหน้าชาวกว๋นขึ้นเป็นเมืองขุขันธ์ (เมืองคูขันธ์เดิม) (เดิม วิภาคย์พจนกิจ, 2546) เมืองสังขะ (สังขะ) เมืองสุรินทร์และเมืองรัตนบุรี (ไพฑูริย์ มีกุล, 2552: 36-38 ;ศิริพร สุเมธรัตน์, 2554: 118-122)

จากกล่าวโดยสรุปเบื้องต้นได้ว่า เศรษฐกิจของผูคนในพื้นที่เมืองสุรินทร์ตั้งแต่แรกเริ่มถึงสมัยอยุธยา มีอยู่ 2 ระดับ คือ ในระดับหมู่บ้าน ผูคนในพื้นที่ทำการเพาะปลูกข้าวเพื่อเลี้ยงชีพและเศรษฐกิจส่วนที่สัมพันธ์กับรัฐ (อยุธยา) ซึ่งราษฎรในพื้นที่เมืองสุรินทร์ทำหน้าที่หาส่วยประเภทของป่าส่งให้ราชสำนักอยุธยา⁷ โดยที่เศรษฐกิจส่วนหลังนี้จะเห็นได้อีกในสมัยรัตนโกสินทร์ ดังปรากฏในรายชื่อเมืองทางอีสานที่ต้องส่งส่วยให้กรุงเทพฯว่ามีเมืองขุขันธ์และเมืองสังขะ ซึ่งจัดอยู่ในบริเวณพื้นที่เมืองสุรินทร์ รวมอยู่ด้วย (คูอิซุมิ, 2540:31-41)

นอกจากนี้ภายหลังจากที่รัฐบาลสยามทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษในปี พ.ศ.2398 อันส่งผลให้เกิดการขยายตัวของการปลูกข้าวในบริเวณภาคกลาง ผลที่ต่อเนื่องมาคือ การที่ภาคกลางต้องการกระบือสำหรับใช้ในการทำนาเพิ่มขึ้น ทำให้มีการหาซื้อกระบือจากภาคอีสาน ดังนั้นในบริเวณอีสานใต้ตั้งแต่เมืองนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ จึงมีนายฮ้อย⁸ ต้อนโค กระบือจากพื้นที่อีสานใต้มายังพื้นที่ภาคกลาง โดยเส้นทางที่สำคัญที่นายฮ้อยนิยมใช้เดินทางมายังภาคกลางมีอยู่ 7 ช่องทาง ซึ่งมี 2 ช่องทางที่ผ่านเมืองสุรินทร์ คือ ช่องตาเมื่อน (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอพนมดงรัก จ.สุรินทร์) และช่องจอม (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอกาบเชิง จ.สุรินทร์) (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2546: 164-165) จึงกล่าวได้ว่าเศรษฐกิจส่วนหนึ่งของเมืองสุรินทร์ช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 เกี่ยวข้องกับการค้าโค กระบือ

⁷ สินค้าหลักที่อาณาจักรอยุธยาค้าขายกับต่างชาติ ได้แก่ ของป่า ซึ่งที่มาของสินค้าประเภทของป่าของอยุธยาส่วนใหญ่มาจากส่วยที่ราชสำนักเรียกเก็บจากราษฎรในท้องถิ่นต่างๆที่อยู่ไกล โปรตุเกส นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2532) :35-45 ; รั้งสรรค์ ณะพรพันธุ์.(2528) .:4-6,181-184.

⁸ นายฮ้อยคือ ชาวบ้านที่เดินทางค้าขายสินค้าในระยะทางไกล ส่วนมากจะเดินทางไปค้าขายกันเป็นกลุ่มเพื่อให้เกิดความปลอดภัยจากโจรผู้ร้ายที่อาจดักปล้นทรัพย์สินในระหว่างการเดินทาง

2. เศรษฐกิจของเมืองสุรินทร์ตั้งแต่ พ.ศ.2435-2475

กล่าวได้ว่าเศรษฐกิจของเมืองสุรินทร์ในช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครองสยาม พ.ศ.2435 ถึงการปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475 ดำเนินไปใน 2 ลักษณะ คือ เมืองสุรินทร์ยังคงเป็นแหล่งค้าขายและส่งออกของป่าดงที่เคยเป็นมา ในช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครอง เห็นได้จากข้อมูลเกี่ยวกับประเภท ปริมาณ มูลค่าสินค้าส่งออกของมณฑลอุบลราชธานี (จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัด ชุขันธ์ จังหวัดสุรินทร์) ในปี พ.ศ.2462 และ พ.ศ.2467

ตารางที่ 1 ประเภท ปริมาณ และมูลค่าสินค้าส่งออกของมณฑลอุบลราชธานี (อุบลราชธานี ชุขันธ์ สุรินทร์) ในพ.ศ.2462 และ พ.ศ.2467

ประเภทสินค้า	พ.ศ.2462		พ.ศ.2467	
	ปริมาณ (หาบ)	มูลค่า (บาท)	ปริมาณ (หาบ)	มูลค่า (บาท)
ช้าง (เชือก)	19	40,500	9	10,480
ม้า (ตัว)	513	14,972	562	18,640
ครั่ง	929	47,586	6,525	301,906
ชัน	16	150	20	120
กระดุกเสื่อ	92	10,328	16	900
เขากวางแก่	422	21,588	425	12,158
หนังกวาง	287	73,649	270	5,471
เร่ว	50	3,000	200	10,000

ที่มา : ดัดแปลงจาก สุวิทย์ อธิศาสตร์. ประวัติศาสตร์อีสาน พ.ศ.2322-2488. หน้า 438-439.

ที่น่าสนใจคือ ในช่วงแรกของการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 ข้าราชการจากกรุงเทพฯ ที่เข้ามาปกครองเมืองสุรินทร์ได้วางรากฐานของถนนหนทางซึ่งเป็นถนนสายสำคัญของเมือง ดังปรากฏว่า ในปี พ.ศ.2434 (ก่อนการปฏิรูปการปกครอง 1 ปี) ทางกรุงเทพฯ ได้แต่งตั้งให้หลวงชนสาร สุทธารักษ์ (หวาง) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองสุรินทร์และพระไชยณรงค์ภักดี (บุญนาค) กนกนาก เป็นเจ้าเมืองสุรินทร์ โดยในปีนั้นได้มีการเกณฑ์ราษฎรมาขุดดินตัดต้นไม้ พูนดินทำเป็นรูปถนน (ถนนสายนี้คือ ถนนหนทาง) การตัดถนนเส้นนี้ทำให้เมืองสุรินทร์เริ่มมีการค้าขายขึ้นโดยมีชาวจีนเข้ามาทำการค้า โดยการรับซื้อของป่าจากผู้คนพื้นเมือง หลังจากนั้นในช่วงปี พ.ศ.2451-2453 ซึ่งพระกรุงศรีบริรักษ์ (สุน) สุมานนท์ ดำรงตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมืองสุรินทร์ได้มีการปรับปรุงถนนหนทางต่างๆ ในเมืองสุรินทร์ โดยได้ทำถนนเพิ่มขึ้น 2 สาย คือ ถนนกรุงศรีในและกรุงศรีนอกทำให้การคมนาคมในเมืองสุรินทร์สะดวกมากขึ้น เพราะมีถนนรอบตัวเมือง (บรรณสารวันตรัง, 2553: 16)

ผลต่อเนื่องจากการตัดถนนและการที่มีชาวจีนเริ่มเข้ามาทำการค้าโดยการรับซื้อของป่าจากผู้คนพื้นเมือง

ในเมืองสุรินทร์ ทำให้มีชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานและทำการค้าในบริเวณย่านถนนหนทาง ชาวจีนตระกูลสำคัญที่เข้ามาทำการค้าในบริเวณเมืองสุรินทร์ นับตั้งแต่ช่วงการปฏิรูปการปกครองได้แก่ ตระกูลชิดชอบ ตระกูลนิยมตรง ตระกูลแซ่เตียว, แซ่ตั้ง ฯลฯ เป็นต้น (ศิริพร สุขุมธำรัตน์, 2554: 207-209)

อีกด้านหนึ่งพบว่า หลังจากการปฏิรูปการปกครองไปแล้ว 34 ปี เศรษฐกิจเมืองสุรินทร์เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงสู่การผลิตสินค้าเกษตร เพื่อป้อนตลาดตามกลไกของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมและนโยบายเศรษฐกิจของรัฐบาลสยามภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง เมื่อมีการตัดเส้นทางรถไฟเข้ามาในภาคอีสานจากนครราชสีมาต่อมายัง บุรีรัมย์ (พ.ศ.2468) และสุรินทร์ (พ.ศ.2469) ดังเห็นได้จากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจดังนี้

2.1 การเพิ่มขึ้นของการปลูกข้าว

กล่าวได้ว่า การผลิตข้าวเพื่อขายในพื้นที่เมืองสุรินทร์และเมืองอื่นๆ ในภาคอีสานนั้น มีปริมาณเพิ่มขึ้นเมื่อมีเส้นทางรถไฟเข้าไปถึง ดังปรากฏว่า เมื่อมีการสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองนครราชสีมา (โคราช) ในสมัยรัชกาล

ที่ 5 และมีการขยายต่อทางรถไฟต่อจากเมืองนครราชสีมามายังเมืองสำคัญๆในบริเวณอีสานใต้ได้แก่ เมืองบุรีรัมย์ เมืองสุรินทร์ เมืองศรีสะเกษ และเมืองอุบลราชธานี ในสมัยรัชกาลที่ 6-7 อุตสาหกรรมโรงสีและการค้าข้าวได้ขยายตัวไปตามเส้นทางรถไฟ โดยเฉพาะในกรณีของเมืองสุรินทร์ เศรษฐกิจการผลิตและการค้าข้าวถือเป็นหัวใจสำคัญของเศรษฐกิจในท้องถิ่น จะเห็นได้จากตารางที่ 2 (ศิริพร สุเมธรัตน์, 2554: 226-229)

ตารางที่ 2 พื้นที่การปลูกข้าว

พ.ศ.	พื้นที่ปลูกข้าว (ไร่)
2455	157,890
2468	231,090
2469	255,880

ที่มา: ดัดแปลงจากสุวิทย์ อิศราศวัต.(2546) **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544**. หน้า 63 ; ข้อมูลเกี่ยวกับพื้นที่ปลูกข้าวในปี พ.ศ.2468 และปี 2469 เป็นส่วนที่เพิ่มเติมโดยนำมาจาก ศิริพร สุเมธรัตน์.(2554). **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองสุรินทร์**. หน้า 179.

ตารางที่ 3 จำนวนสุกรที่จำหน่ายในบริเวณเมืองสุรินทร์ ช่วงก่อนและช่วงหลังมีทางรถไฟ

พ.ศ. (ช่วงก่อนมีทางรถไฟ)	จำนวน (ตัว)
2454	6,287
2455	695
พ.ศ.(ช่วงหลังมีทางรถไฟ)	
2469	67,042
2470	64,162
2471	47,478
2472	52,664
2473	38,678
2474	n.a
2475	24,570

ที่มา : ดัดแปลงจากสุวิทย์ อิศราศวัต 2549 : 452

2.2 การผลิตสุกรเพื่อขาย

จากการศึกษาของสุวิทย์ อิศราศวัต (2549) พบว่า

หลังจากมีทางรถไฟเข้ามาในภาคอีสาน ชาวบ้านในภาคอีสานซึ่งไม่นิยมรับประทานสุกรมากนักเพราะเนื้อมันมาก ได้หันมาเลี้ยงสุกรไว้ขายให้แก่พ่อค้าชาวจีนที่เมืองนครราชสีมาและเพื่อส่งขายในภาคกลางบริโศค โดยนายฮ้อยจะมารับซื้อสุกรจากชาวบ้าน เมื่อได้จำนวนที่ต้องการ นายฮ้อยจะนำสุกรมาขายที่ตลาดสถานีรถไฟ แล้วสุกรเหล่านั้นจะถูกนำขึ้นรถไฟส่งมายังเมืองนครราชสีมาและภาคกลาง สำหรับเมืองสุรินทร์หลังจากมีทางรถไฟเข้ามา พบว่า มีการเลี้ยงสุกรเพื่อขายในปริมาณที่สูงมากขึ้นเมื่อเทียบกับช่วงก่อนมีทางรถไฟ จะเห็นได้จากตารางที่ 3

2.3 การเกิดขึ้นของธุรกิจและอาชีพใหม่ในสุรินทร์

นอกจากการผลิตข้าวและการเลี้ยงสุกรเพื่อขายแล้ว ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายในเมืองสุรินทร์ หลังจากมีทางรถไฟผ่าน ที่เห็นได้อย่างชัดเจนคือ การเกิดขึ้นของธุรกิจและอาชีพใหม่ๆ ดังที่ไพบูลย์ สุนทรารักษ์ อดีตข้าราชการกรมประชาสัมพันธ์ ซึ่งเกิดในเมืองสุรินทร์สมัยรัชกาลที่ 6 และเติบโตพอรู้ความในสมัยรัชกาลที่ 7 ได้เล่าว่า ที่บริเวณหลังสถานีรถไฟสุรินทร์ ชาวจีนได้เข้ามาตั้งร้านค้า ร้านกาแฟ โรงแรมใหม่ๆ ที่บริเวณหลังสถานีรถไฟทำให้เศรษฐกิจของเมืองสุรินทร์ คึกคักอยู่ช่วงหนึ่งเนื่องจากเมืองสุรินทร์กลายเป็นเมืองชุมทางรถไฟสายอีสาน ก่อนที่ความคึกคักจะซาลง หลังจากที่ทางรถไฟสร้างต่อไปถึงศรีสะเกษและเมืองอุบลราชธานี ทำให้สองเมืองนี้กลายเป็นเมืองชุมทางรถไฟแทนเมืองสุรินทร์ (อัษฎางค์ ชมดี (บรรณาธิการ), 2553: 103-105)

บทสรุป

เมื่อมองโดยภาพรวมกล่าวได้ว่า สภาพเศรษฐกิจของเมืองสุรินทร์ช่วง พ.ศ. 2435-2475 ได้เปลี่ยนจากระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพ ซึ่งชาวบ้านปลูกข้าวเพื่อเลี้ยงชีพหาส่วยของป่าส่งให้รัฐบาลที่กรุงเทพฯ และบางส่วนมีความเกี่ยวข้องกับการค้าโค กระบือ จากพื้นที่อีสานใต้ลงมาถึงพื้นที่ภาคกลาง มาเป็นระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมซึ่งชาวบ้านเริ่มมีการผลิตทางการเกษตรในปริมาณมากเพื่อขาย โดยสินค้าที่สำคัญของเมืองสุรินทร์ที่ผลิตเพื่อขาย ได้แก่ ข้าว และสุกร โดยมีปัจจัยที่สนับสนุนการขยายตัวของระบบทุนนิยม คือ การเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวจีน

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองสุรินทร์เป็นแหล่งผลิตวัตถุดิบและเป็นฐานการผลิตตามนโยบายของรัฐบาลต่อภาคอีสาน ไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่

ควรและมีส่วนในการสร้างปัญหาให้แก่ราษฎร ดังที่ได้กล่าวในตอนต้นแล้วการดำเนินงานตามนโยบายเศรษฐกิจของรัฐบาลในภาคอีสานช่วง พ.ศ.2435-2475 ไม่บรรลุตามเป้าหมายเนื่องจากการขยายตัวทางการค้าและการผลิตข้าวเพื่อขายในภาคอีสานช่วงนี้เป็นการขยายพื้นที่การผลิต แต่ไม่ได้พัฒนาเทคโนโลยีการผลิตให้แก่ราษฎร และราษฎรในภาคอีสานส่วนใหญ่ขาดเงินลงทุนเพราะฐานะยากจน ขาดแคลนน้ำสำหรับใช้ในการทำการเกษตร ตลอดจนปัญหาการถือครองที่ดินระหว่างชาวบ้านกับชาวจีนซึ่งสะสมที่ดินโดยยึดที่ดินมาจากชาวบ้านที่กู้ยืมเงินแล้วไม่มีเงินมาชำระหนี้ (ประนุช ทรัพย์สาร, 2525: 135)

สภาวะความยากจน ขาดแคลนเทคโนโลยีและปัญหาการถือครองที่ดินของราษฎรในจังหวัดสุรินทร์และจังหวัดอื่นๆ ในภาคอีสาน ซึ่งเป็นผลจากนโยบายเศรษฐกิจของรัฐบาลสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึงเป็นภารกิจที่รัฐบาลใหม่ภายหลังการปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475 ต้องการแก้ไขโดยถือเอาปัญหาความเป็นอยู่ของราษฎรที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหนึ่งในปัญหาหลักที่ทำให้เกิดการปฏิวัติสยาม (นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, 2533) ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏว่าคณะราษฎรได้พยายามหาแนวทางการจัดการเศรษฐกิจของประเทศเสียใหม่ ไม่ว่าจะเสนอแผนพัฒนาเศรษฐกิจของนายปรีดี พนมยงค์ ที่ให้รัฐบาลทำการปฏิรูปที่ดินหรือข้อเสนอระบบเศรษฐกิจชาตินิยมของหลวงวิจิตรวาทการที่เสนอให้คนไทยมีที่ดินทำกิน ให้รัฐซื้อที่ดินจากเจ้าของเดิมเป็นคราวๆไปเมื่อรัฐต้องการใช้ รัฐไม่จำเป็นต้องเอาที่ดินทั้งหมดมาเป็นของรัฐตามแนวคิดของนายปรีดี พนมยงค์ รวมทั้งเสนอให้มีการจัดตั้งสหกรณ์เพื่อที่รัฐจะได้เข้ามาให้ความช่วยเหลือได้รวดเร็วขึ้นในกรณีที่เกิดปัญหา (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2524: 209-220)

ในขณะที่เดียวกันก็พบว่าปัญญาชนชาวอีสาน เช่น อำ บัญไทย (2543) ได้เสนอให้มีการแก้ไขปัญหาความเป็นอยู่ของราษฎรชาวอีสาน โดยการให้ความรู้เกี่ยวกับการประกอบอาชีพที่เหมาะสมแก่ราษฎรในภาคอีสาน ซึ่งข้อเสนอเหล่านี้ได้ส่งผลให้นโยบายต่อเศรษฐกิจภาคอีสานของรัฐบาลภายหลังการปฏิวัติ 2475 เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

บรรณานุกรม

หนังสือและบทความในหนังสือ

- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา.(2524). การแสวงหาระบบเศรษฐกิจใหม่หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองไทย. ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ. เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย. หน้า 209-223. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2533). เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและสุธี ประศาสน์เศรษฐ์. (2524). ระบบเศรษฐกิจไทย 1851-1910. ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ. เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย. หน้า 123-182. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์
- เต็ม วิภาคย์พจนกิจ.(2546). ประวัติศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. (2554). แนวคิดและการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น. กรุงเทพฯ อินทนิล.
- นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. (2553). การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475. พิมพ์ครั้งที่ 5 กรุงเทพฯ : ฟ้าเดียวกัน
- นิติ กสโรท.(2541). การพัฒนาอุตสาหกรรมใหม่ไทยในภาคอีสาน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- นิธิ เอียวศรีวงศ์.ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ : พื้นฐานทางเศรษฐกิจ. ในชาคริต ชุ่มวัฒนะ และอุกฤษฏ์ ปัทมานันท์ (บรรณาธิการ). สายธารแห่งความคิด. หน้า 24-25. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดกิจกรรมวิชาการฉลองครบ 60 ปี อาจารย์คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). ปากไก่และใบเรือ: ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์.พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : แพรวสำนักพิมพ์
- บรรณ สวันตร์จฉ. (2553). พงศาวดารเมืองสุรินทร์. พิมพ์ครั้งที่ 2. สุรินทร์ : สำนักงานปลัดกระทรวงวัฒนธรรม.
- ปาฐกถาของผู้แทนราษฎรเรื่องสภาพจังหวัดต่างๆ. 2539. กรุงเทพฯ: สามคมมิตรภาพไทย-ญี่ปุ่น
- ไพฑูริย์ มีกุล. (2516). การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ.
- ไพฑูริย์ มีกุล (2552). นักการเมืองท้องถิ่นจังหวัดสุรินทร์. กรุงเทพฯ : สำนักวิจัยและพัฒนาสถาบันพระปกเกล้า
- ยงยุทธ ชูแว่น. (2551). ครึ่งศตวรรษแห่งการค้นหาและเส้นทางสู่นาคตประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย ว่าด้วยความเป็นมา สถานภาพ แนวคิด วิธีการศึกษา และบทบาทในสังคมปัจจุบัน. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว).
- รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์. (2528). ภาษีอากรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย : คลังข้อมูลและบทสำรวจสถานะทางวิชาการ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ศิริพร สุเมธรัตน์. (2554). ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองสุรินทร์ พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์
- สุจิตต์ วงษ์เทศ.(2543). เบื้องหลังและวัฒนธรรมอีสาน. กรุงเทพฯ : มติชน
- สุเจน กรรพฤทธิ์. (2555). ตามรอยเจ้าอนุวงศ์ คลิปประวัติศาสตร์ไทย-ลาว. กรุงเทพฯ : สารคดี
- สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2546). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์
- สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2549). ประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488. ขอนแก่น : ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2551). เศรษฐกิจอีสานหลังมีทางรถไฟ (พ.ศ.2443-2488). ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สุวิทย์ ธีรศาสตร์และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. (2541). ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. ขอนแก่น : สำนักศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2550). ปัญหาการเก็บส่วยในภาคอีสานก่อนสมัยปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5. วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ. ฉบับที่ 29 : 106-119.

อมรวงวิจิตร,หม่อม. (2539).พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน. กรุงเทพฯ: วัชรินทร์การพิมพ์.
อำ บัญไทย. (2543). กฤดาการบนที่ราบสูง.กรุงเทพฯ: สมาคมมิตรภาพญี่ปุ่น-ไทย.
อัษฎางค์ ชมดี (บรรณาธิการ).(2553). ร้อยเรื่องเมืองสุรินทร์ (มัลย์ ๑). พิมพ์ครั้งที่ 2. สุรินทร์: สำนักหนังสือสุรินทร์สโมสร.

วิทยานิพนธ์

บุญรอด แก้วกัณหา. (2517). การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2411). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
ประนุช ทรัพย์สาร. (2525). วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
สมศรี ชัยวนิชยา. (2548). นโยบายการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือของรัฐบาลไทยระหว่าง พ.ศ.2494-2519. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
อดิศร หมวกพิมาย. (2531). กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย : วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ.2310-2398. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
อริญชัย วรรณชาติ.(2553). ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม พ.ศ.2433-2475. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
อุศนา นาศรีเคน. (2548). อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ.2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

บทความ

คู่อิฐุมิ, จุนโกะ. (2540). กระบวนการเปลี่ยนแปลงของส่วยจากตะวันออกเฉียงเหนือของสยามกลางศตวรรษที่ 19. พรรณศิริพรหมพันธุ์ม (แปล). เอเชียปริทัศน์ ปีที่ 18 ฉบับที่ 9 (มกราคม-เมษายน) : 24-55.